

Koqnitiv linqvokulturologiyada “ailə konsepti” anlayışı

Sevinc Əhmədova
ADPU, Filologiya fakültəsi,
Xarici Dillər Mərkəzi
e-mail ; sevincasger@gmail.com

Xülasə

Koqnitiv dilçilik qavrama, düşünmə və gerçəkliyin şüurla dərkində baş verən mental prosesləri, habelə onların resrezentasiyalarının növ və formalarını tədqiq edir. Koqnitiv dilçilik kimi bir neçə sahəni (psixologiya, kulturologiya, leksika, etimologiya, psixolinqvistika və s.) özündə birləşdirir. Müasir dilçilik insan amili ətrafında formalaşır. Koqnitiv dilçiliyin müasir tədqiqat sahələrində aktuallığının əsas elementlərindən biridə haqqında bəhs edilən antroposentrik paradıqm olmuşdur. İnsan amilini əsas aparıcı faktor olaraq qəbul edən bu paradıqm dili insanın koqnitiv fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirirdi.

Konsept məfhumuna aid tədqiqatlar üçün ortaq cəhət konseptə dünyanın dil mənzərəsində linqvokultural yaxud mədəni element kimi yanaşmadır. Konsept öz aktuallığı ilə müasir koqnitiv dilçilikdə seçilən vahiddir. Dil mədəniyyət elementlərini özündə əks etdirir və dünyanın dil mənzərəsində məhz mədəniyyət elementi kimi nəzərdən keçirilən konsept növləri linqvokulturoloji konseptlərdir.

“Ailə” konsepti də linqvokulturoloji konseptlər sırasına daxildir. “Ailə” konseptinin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstətmək olar: “ailə” “universal konseptdir, digər linqvokulturoloji konseptlər kimi mentaldır, qrupşəkilli konseptdir, müxtəlif xarakterli dil elementlərində ifadə olunur, verbal və qeyri verbal düşüncə şəklində ifadə edilir. Predmet və hadisələrin daxili və zahiri bənzərliyinə, məntiqi-semantik əlaqələrinə əsaslanan əvəzetmə fiqurlarının yalnız xalis linqvistik substrat, söz-məna konfigurasiyaları kimi, təkrar, yenidən adlandırma və ya təsvir kimi deyil, bir koqnitiv paradıqma olaraq nəzərdən keçirilməsi, heç şübhəsiz, konseptual metafor nəzəriyyəsinin təməlində dayanır. Bu cəhətin, bu elmi həqiqətin etirafı yalnız bədii təfəkkür sisteminin öyrənilməsi üçün önəm daşımır, bütövlükdə sosial-linqvistik paradıqmalar, yarım sistemlər əmələ gətirən digər funksional üslublar, funksional janrlar, xüsusilə elmi və siyasi diskursların formalaşması və dərk edilməsi baxımından olduqca cəzbedici görünür.

Açar sözlər: koqnitiv, paradıqm, konsept, universal, predmet

**Понятие «концепт семья»
в когнитивной лингвокультурологии**

Севиндж Ахмедова

Резюме

Когнитивное языкознание исследует ментальные процессы, происходящие в процессе восприятия, мышления и сознательного познания а также виды и формы их резистенции. Наука когнитивное языкознание объединяет в себе несколько областей (психологию, культурологию, лексику, этимологию, психолингвистику и т.д.). Современное языкознание формируется вокруг человеческого фактора. Одним из основных элементов актуальности когнитивного языкознания в современных областях исследований является антропоцентрическая парадигма. Эта парадигма, считающая человеческий фактор главным ведущим фактором, рассматривает язык как составную часть когнитивной деятельности человека.

Общей чертой исследований понятия концепт является подход к концепту как к лингвокультуральному или культурному элементу в языковой картине мира. Концепт – единица в современном когнитивном языкознании, отличающаяся своей актуальностью. Язык отражает в себе элементы культуры, и виды концепта, рассматриваемые в языковой картине мира именно как элементы культуры – это лингвокультурологические концепты.

Концепт «семья» также входит в ряд лингвокультурологических концептов. Можно указать ряд характерных особенностей концепта «семья»: «семья» – универсальный концепт, ментален как прочие лингвокультурологические концепты, групповой концепт, проявляется в разнохарактерных элементах языка, проявляется в виде вербального и невербального мышления. Рассмотрение фигур замещения, основывающихся на внутреннюю и внешнюю схожесть, логико-семантические отношения предметов и явлений, не только как чисто лингвистического субстрата, конфигурации слова-мысли, повторного именования, переименования или описания, а как когнитивной парадигмы, безусловно, составляет основу теории концептуальной метафоры. Признание этой особенности, этой научной действительности представляет значение не только для изучения системы художественного мышления, но и весьма привлекательно с точки зрения формирования и познания прочих функциональных стилей, функциональных жанров, в частности, научных и политических дискурсов, образующих социально-лингвистические парадигмы, подсистемы.

Ключевые слова: когнитивное, парадигма, универсальный, предмет

The conception of "family concept" in cognitive linguoculturology

Sevinj Ahmadova

Summary

Cognitive linguistics studies the mental processes that take place in the conscious cognition of perception, thinking and reality, as well as the types and forms of their representations. Cognitive linguistics contains several fields of science (psychology, culturology, vocabulary, etymology, psycholinguistics, etc.). Modern linguistics is formed around the human factor. One of the main elements of the relevance of cognitive linguistics in modern research fields was the anthropocentric paradigm discussed. This paradigm, which accepted the human factor as the main leading factor, considered language as an integral part of human cognitive activity.

A common feature for conceptual researches is the approach to the concept as a linguocultural or cultural element in the world's language landscape. Concept is a unit distinguished in modern cognitive linguistics by its relevance. Language reflects the elements of culture, and the types of concept that are considered as an element of culture in the world's language landscape are linguocultural concepts.

The concept of "Family" is also included in the list of linguocultural concepts. The concept of "Family" has several characteristic features: "family is "universal" concept, is mental as other linguocultural concepts, group-type concept, expressed in different elements of language, expressed in the form of verbal and non-verbal thinking. The consideration of substitution figures based on the internal and external similarity of subjects and events, logical-semantic relations, not only as a pure linguistic substrate, word-meaning configurations, repetition, renaming or description, but as a cognitive paradigm, is undoubtedly the basis of conceptual metaphor theory. The admission of this feature and scientific truth is important not only for the study of the system of artistic thought, but also for the formation and understanding of socio-linguistic paradigms, other functional styles arising sub-systems, functional genres, and scientific and political discourses as a whole.

Key words: cognitive, paradigm, concept, universal, subject

Aktuallıq. Koqnitiv dilçilik qavrama, düşünmə və gərçəkliyin şüurla dərkində baş verən mental prosesləri, onların mental reprezentasiyalarının növ və formaları əks etdirir. Linqvokulturologiyanın əsas anlayışlarından olan konsept "ailə" konsepti insan davranışının mühüm istiqamətləri sırasına daxildir

və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixologiyasında aparıcı konseptlərdən biridir; frazeologizmlərin, atalar sözləri və məsələlərin, obrazlı ifadələrin milli-linqvistik özünəməxsusluqlarını aşkar etmək və bu konseptin xüsusiyyətlərini təsvir etməyə imkan verir.

Annotasiya. Koqnitiv linqvokulturologiyada ailə konsepti xüsusiyyətlərinin təsvirindən və əsas əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən bəhs edilmişdir. Bu konseptin linqvomədəniyyətdə, ifadə xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə leksik, frazeoloji sistemləri materialında ümumi və fərdi xüsusiyyətlərini müəyyən edilmişdir.

Metod. interpretativ analiz, komponent və kəmiyyət təhlilinin elementləri, həmçinin oppozitiv təhlil, komponent təhlil və kontekstoloji (distributiv) təhlil.

Giriş. Dil mədəniyyətin mühüm hissəsi, onun qavranılmasının əsas vasitəsi, milli mentalitetin spesifik xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır. Belə bir fikir də mövcuddur ki, linqvomədəniyyətşünaslıq dil vahidlərində əks olunan, onları saxlayan və mədəniyyəti çatdıran üsulları tədqiq edir. Həmin vahidlərdə dil konseptləri və mədəni "göstərişləri" möhkəmləndirir. Dil vasitəsilə həmin konseptlər və "göstərişlər" xalqın, yaxud onun ayrı-ayrı sosial qruplarının mentalitetində nəsildən-nəslə ötürülür. Translyasiya funksiyasının vasitəsilə dil bu və ya digər linqvo-mədəni birlik üçün səciyyəvi olan dünyagörüşünə, dünyanın dərk edilməsinə də təsir göstərə bilər. (1, s.228)

XX əsrin sonlarından dərc olunan linqvistik ədəbiyyatda mədəniyyətşünaslıq və antroposentrik paradimlər getdikcə daha çox diqqəti cəlb edir. Həmin paradimlər tədqiqatçının diqqətinin idrak obyektindən onun subyektinə keçirilməsindən (7, s.6), yəni insanın dilin daxilində və dilin insanın təbiətində yerinin dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. "Koqnitivizm hal-hazırda liderlik edir və öz orbitinə digər paradimləri gətirməyə iddia edir, lakin ümumi antroposentrik panoramada o, öz strukturuna görə dil-koqnitiv səviyyəyə malik olan dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsinin yalnız bir hissəsidir" (2, s.3).

Koqnitiv linqvokulturologiyanın əsas anlayışlarından biridə konseptləşmə terminidir. Bu termin konseptlərin yaddaşda obrazlaşması və formalaşmasıdır.

Başqa sahələrdə olduğu kimi dilçiliyində özünəməxsus terminoloji elmi bazaları, tədqiqat obyektləri, diqqət mərkəzində duran problemləri, tədqiqat üsulları və anlayışları olur.

Son illərdə aparılan tədqiqatlarda konsept məfhumunun şüuru strukturlaşdıran təfəkkür vahidi kimi öyrənilməsinə böyük yer ayrılır. Bu cür anlam çox perspektivləri olan koqnitiv dilçilik üçün səciyyəvidir. Koqnitiv dilçilik sahəsində "struktur, funksional, törəmə (generativ) dilçilik, kibernetika və linqvistik semantika sanki bir-birilə çulğalanmışdır" (8, s.31).

XX əsrin 80-90-cı illərində linqvokulturoloji tədqiqatlar elmə subkultura, mədəni universalilər, mədəni konsept və s. anlayışları gətirdi ki, bu da konsept termininə yeni çalar verdi (5, s.10). Eyni zamanda, konseptin və konsept

dairəsinin (konseptosfera) daha geniş mənada dərk olunması da mövcuddur. Koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi kimi “konseptlər müşahidə edilən və təsəvvür edilən hadisələr müxtəlifliyini nə isə bir şeylə əlaqələndirirlər”(1,s.28). M.B.Pimenovanın verdiyi tərifə görə, konsept obyektivləşdirilmənin mürəkkəb sisteminə malik olan milli, mental obraz kimi anlaşıla bilər. (8, s.28). S.Q.Vorqaçovun fikrincə, konseptlər hər bir millətin mənəvi zənginliyini özündə cəmləşdirir və xalqın ruhunu əks etdirir. Bu da konseptlərin antroposentrikliyini, yəni etnik şüur daşıyıcılarının mənəviyyata yönəldilməsini, subyektivliyini, sosiallığını və “şəxsi sahəni” müəyyən edir (5, s.10).

Konsept dil vasitələrinin cəmində reallaşır. Həmin cəmə konseptin adı və məzmununu dəqiq, yaxud vasitəli yolla izah edən (eksplisit), dəqiqləşdirən və inkişaf etdirən dil vasitələri aid edilir. “Fəlsəfi qrammatistlər səciyyəvi olaraq belə bir fikri əsas tuturdular ki, dillər öz strukturlarında az fərqlənir, halbuki üst qat təzahürlərində böyük müxtəliflik mümkündür” (6, s.116). Şübhəsiz, N.Xomskinin bu fikri dilə aid olsa da, konseptə də şamil edilə bilər. “Üst qat təzahürləri” dedikdə, konseptin dil vasitələri ilə ifadəsi başa düşülə bilər. Bu səbəbdən tədqiqatlarda konseptual təhlil metodu tətbiq edilir. Həmin metodun əsas məqsədi: 1) mədəniyyətşünaslıq baxımından əhəmiyyət kəsb edən paradigmanın və onların konsept, yəni mental sahəsinin quran komponentlərin üzə çıxarılmasından; 2) konseptin məzmununun: sözün, adın sinonimini və tərifini vermək, frazeologizmlərin, zərb-məsəllərin, aforizmlərin, deyimlərin, cümlələrin, mülahizələrin struktur və semantik modellərinin, nəhayət, konseptin təqdim olunduğu mətnlərin məzmununun müəyyən edilməsindən ibarətdir. Sadalanan representasiyalar bu və ya digər konseptlərin məzmunu haqqında biliklərin mənbəyidir.

Y.S.Stepanov öz tədqiqatlarında ayrı-ayrı konseptlərin tarixinin öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edirdi. Konseptin məzmunu çoxəsrlik inkişaf tarixinə baxmayaraq, kifayət qədər sabitdir. Bununla bağlı dilçilikdə konseptlərin sinxronik və diaxronik təsvir metodu tətbiq edilir. Konseptin “laylı” strukturu da məhz tarixi dəyişikliklərlə şərtlənir. Bu, tam məntiqlidir, çünki hər bir tarixi mərhələdə çoxsaylı mənaların biri aktual olur.

Söz konseptin formal təmsilçisidir. Buna görə də konseptin və onun tərkib hissələrinin təhlili söz strukturunun, yəni onun komponentlərinin təhlilindən başlayır. Dilin mənə vahidlərinin məzmun aspektinin təhlili struktur semantika çərçivəsində işlənib hazırlanır və bu işin məqsədi mənaları minimum semantik hissələrə bölməkdən ibarətdir. Komponent təhlili lüğət təfsirlərinin əsasında yerinə yetirildiyi zaman tədqiq edilən dil vahidi üçün səciyyəvi olan diferensial əlamətlər üzə çıxır.

Bu da konseptin valentlikləri haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Daxili formanın üzə çıxarılması konsept təhlilinin başqa istiqaməti hesab olunur. Məsələn, Y.Stepanov konseptin təhlilində onun bilavasitə hərfi

mənasını axtarmağı vacib hesab edir. Y.Stepanov qeyd edir ki, “daxili forma, adətən, dərk edilmir və termin sözünün daxili və zahiri formasında əks olunur

L.O.Çerneyko başqa bir metod təklif edir. Onun fikrincə, konsept strukturu arxetipləri, dərin mənəni reallaşdırana abstraksiya səviyyəsini özündə əks etdirir. Bu metod abstrakt (müərrəd) adın geşalt strukturunun təhlilindən ibarətdir. “Həmin metodun tətbiqi üçün zəmini, ilkin şəraiti konseptin sublogik (subməntiqi) əsası yaradır, çünki onun məzmununa sadə (fikir, inam və b. əsaslanan) məfhumlar daxil edilir və həmin məzmun birləşmələrdə özünü nümayiş etdirən adın (sözün) konnotativ elementlərinin hamısını əhatə edir” (7, s.16).

Konseptin öyrənilməsindən söhbət açarkən qeyd etməliyik ki, onun tədqiqi çoxşaxəli təsviri metodlar kompleksinin tətbiq edilməsi nəticəsində mümkündür. Onların arasındadır dilçilik, linqvo-mədəniyyətşünaslıq, kontent-təhlil, definisiya (tərif), kontekstoloji təhlil, kontrastiv (təzadlı) təhlil (yəni iki fərqli dilin müqayisə olunması), freym təhlili, psixologiyada və sosiologiyada tətbiq edilən açıq müsahibələr; eksperimental-koqnitiv dilçilik üsulları (burada materialın əsas mənbəyi şəkildə dilin daşıyıcıları çıxış edir); mətnin linqvomədəniyyətşünaslıq üsulları və milli fəlsəfi kontekstinin təhlilini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, “konsept” termini Azərbaycan mədəniyyətşünaslığında və dilçilikdə müəyyən qədər işlənib, təhlil olunub. Lakin müxtəlif elm sahələrində bu termin ən müxtəlif mənə və məzmun qazanır. “Konsept” termini bir neçə elmi istiqaməti – ilk növbədə, koqnitiv psixologiyayı, koqnitiv dilçiliyi əhatə edir. Adları çəkilən elm sahələri təfəkkür və şüur problemləri, informasiyanın qorunması və işlənməsi ilə, linqvomədəniyyətşünaslıqla məşğul olur və onların təməl kateqoriyaları və postulatları ilə əmələ gələn nəzəriyyə çərçivəsində müəyyən edilir və dəqiqləşir.

Müasir humanitar elmdə “konsept” sözünü ilk dəfə rus mütəfəkkiri S.A.Askoldov (1870-1945) tətbiq etmişdir. Orta əsrlər dövrünün nominalistləri kimi, Askoldov da “fərdi təsəvvürü bütün soy həcminin əvəzi” hesab edir. Lakin qədim alimlərdən fərqli olaraq, Askoldov konsepti fərdi təsəvvürlə eyniləşdirmir və onda “ümumilik, oxşarlıq” görür. S.A.Askoldovun fikrincə, konsept - düşüncənin törəməsidir, o da düşüncə prosesində eyni cərgədən olan çoxsaylı əşyaları əvəz edir (4, s.28).

Koqnitiv dilçilik çərçivəsində “konsept” dedikdə, insan psixikasında əks edilmiş yaddaş vahidlərini, mental leksikonu nəzərdə tuturuq. Z.D. Popova, İ.A. Sternin konsepti “qlobal düşüncə vahidi kimi” (müəyyən) tərif edir. Bu mahiyyət insan şüurunda insanın konkret fəaliyyəti, insanın şüurunda artıq mövcud olan başqa konseptlərlə düşüncə “əməliyyatları” (operasiyaları)

əsasında formalaşır. Bu cür əməliyyatlar yeni konseptlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, dil insan şüurunda konseptlərin formalaşma yollarından biridir.

Konsept - insanın mental dünyasında mədəniyyətin əsas özəyidir. Konseptin strukturu üçqatlıdır: 1.əsas, aktual əlamət; 2.aktual, tarixi əhəmiyyət kəsb etməyən əlavə, yaxud bir neçə əlavə, "passiv" əlamət; 3.zahiri, şifahi formada təqdim edilən, adətən, tam dərk edilməyən daxili forma. Müasir tədqiqatlarda mədəni konseptlər kollektiv şüurun dildə əks edilən çoxşaxəli məna formaları kimi düşünlür.

Son illər ərzində linqvistik ədəbiyyatda aparılan yeni tədqiqatlarda konseptin ən fərqli təsnifatları təqdim olunur. Həmin təsnifatların birinin müəllifi V.İ.Karasikdir. V.İ.Karasik yazır ki, "məzmun baxımından konseptlərin hamısını parametrik və qeyri-parametrik mental törəmə (forma) kimi bir-birinə qarşı qoymaq mümkündür. Parametrik konseptlər təsnifat kateqoriyaları kimi çıxış edir və "məkan", "zaman", "kəmiyyət", "keyfiyyət" kimi kateqoriyaların müqayisəsi üçün tətbiq edilir. İkinci, qeyri-parametrik mental formalara konkret məzmun daşıyan konseptlər aid edilir (7, s. 17).

Fərqli dil mədəniyyətlərinə mənsub olan nümayəndələr arasında qarşılıqlı anlaşma, həmçinin şüurun linqvistik, mental, mədəni səviyyəsində baş verir. Müasir dilçilər ayrı-ayrı dilləri müqayisə edərkən mədəniyyətlərin müqayisəsini nəzərə almaqdan başqa, daşıyıcıların dünyagörüşünü də, yəni dildə əks olunan dünyagörüşü mənzərəsini də nəzərə alır.

Eyni zamanda, dünyagörüşü məfhumları şəxsi və sosial xarakter daşıyır, onlar milli spesifikliyə və ümumbəşəri xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin məfhumlar fərqli şüur tipli kontekstlərdə (gündəlik, bədii və elmi) mövcuddur. Bu cəhət konseptləri mədəniyyətşünasların, din tarixçilərinin, antropoloqların, filosofların, sosioloqların tədqiqatlarının əsas predmetinə çevirir.

Tədqiqatın sadalanan məqsədləri linqvomədəniyyətşünaslıq tərəfindən həll edilir. Özündə dilçiliyi və mədəniyyətşünaslığı birləşdirən bu elm sahəsi xalqın dilində əks olunmuş və bərqərar edilmiş mədəniyyət təzahürlərini öyrənir.

V.V.Vorobyovun verdiyi tərifə görə, "lingvomədəniyyətşünaslıq - kompleks şəkili, sintez xarakteri daşıyan elmi fəndir. Bu elm sahəsi mədəniyyətin və dilin qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı fəaliyyətini tədqiq edir. Həmin fəaliyyət dil vahidlərini onların linqvistik və qeyri-linqvistik (mədəni) məzmununun vəhdətində əks etdirir. Bu da sistemli metodlar vasitəsilə müasir prioritetlərə (üstünlüklərə) və mədəniyyət qanunlarına (ümumbəşəri dəyərlər və normalara) uyğun şəkildə baş verir (6, s.331).

Müasir dövrdə təsəvvürdə məna etibarilə genişlənmişdir: Mənanın konseptual tərəfi ilə koqnitiv psixologiya da məşğul olur. Semantikaya fəlsəfi və psixoloji yanaşma prosesi başlanır. Bu, semantikada yeni mərhələ təşkil edir.

Mənanın açılması yolları aşkar edilir. Mənanın açılışında kontekstin rolu və həmrəylik prinsipi ortaya çıxır. F.Veysəlli məna və koqnisiyadan danışarkən yazır: "Son 40 ildə elmin yeni sahəsi - koqnitiv psixologiya və ya ümumi şəkildə koqnisiya elmi inkişaf etməyə başladı ki, bu da linqvistikaya və xüsusilə semantikaya xüsusi təkan vermişdir. Koqnisiya elmi insan əqlinin necə fəaliyyət göstərməsi, əqli orqanlarla məlumatın xaricdən qəbulu, onları istəyən, tanıyan, əvvəlki məlumatlarla müqayisə edən, təsnif edən və yaddaşda saxlamaq prinsiplərini öyrənir. Dildə nəyinsə yaranması və dərk və mental leksikonun strukturu psixolinqvistikanın mərkəzi obyektidir. Fikrimizdə olanın dillə ifadəsi də çox vacib rol oynayır" (3, s.120)

O.A.Leonoviç konseptin linqvokulturoloji mahiyyətini belə açıqlayır: "Konseptlər linqvokulturoloji məkanın üzvlərinə bir-birini anlamağa kömək edir".

Mədəni konsept kontekstin müxtəlif dərk etmə tiplərində (bədii və elmi mətnlərdə) yaşayır.

Koqnitiv psixologiyanın semantika üçün dəyəri ondadır ki, o, konsept və kateqoriyaların tədqiqini və nəzəri modellərini hazırlamaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənanın konseptual tərəfini isə koqnitiv yanaşma öyrənir. Sözlərin necə və hansı yolla predmetləri işarələməsini koqnitiv yanaşma öyrənir..

Ümumiyyətlə, deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, ailə sözünün mənası beynimizdəki təsəvvür sisteminin bir hissəsi kimi gerçəkləşir və ailə konseptinin semantik yükü aşkarlanır.

Konseptlərin tədqisat dilçiliyin ən aktual problemlərindən biridir və müxtəlif elmi istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Dildə biliyin konseptual təşkili üsullarının öyrənilməsi həmin məsələnin əsas problemlərindən sayılır. Ailə konseptini, doğrudan da, tarixən təşəkkül tapmış, sözlə ifadə olunan qavram - dil bütövlüyü kimi anlamaq olar. Bu bütövlük həyatın əsas sahələrindən birinə aiddir və dil vasitələri ilə hərtərəfli dərk edilir, sosial və subyektiv dəyərləndirilir, müxtəlif yönərləri ilə fəal şəkildə istifadə olunur.

A.A.Zaliznyak, İ.B.Levontina, A.D.Şmelyov haqlı olaraq qeyd edirlər ki, dünyanın dil mənzərəsi biliklərin məcmusu olub, ilk əvvəl mədəniyyəti daha geniş əks və interpretasiya etdirən dilin leksik-semantik sistemində toplanır və qorunur.

Müasir dövrümüzdə "konseptosfera" anlayışı elmdə işlək termin kimi qəbul olunmuşdur. D.S.Lixaçovun fikrincə isə, "Dilin konseptosferası özü mahiyyəti etibarilə mədəniyyətin konseptosferasıdır" (10, s.9)..

Ailədən ayrı düşməyin təsəvvürdə canlanması.

Ailəyə sadıq qalmaq təsəvvürünün canlanması.

Ərin arvada münasibəti konsepti.

Arvadın ərə münasibəti konsepti.

Ailənin övladlara münasibəti konsepti.

Ailə adətləri hər bir xalqda fərqlidir. Belə adətlər məlumdur ki, xüsusi bir zəruriyyət olmadan ailə üzvləri bir-biri ilə söhbət edə bilməzlər. Qayınata ilə gəlin, qayın ilə gəlin əgər evlidirlərsə, bir-biri ilə danışa bilməzlər. Qayınata gəlinə demək istədiyi sözü öz arvadı vasitəsilə çatdırır. Ərə getməmiş qadın barədə də söhbət ola bilməz. Bu, həmin xalqlarda qadağalar dövrünün əski qalığı kimi səslənir. Bu qadağalar nəsilə, ailədə də dərin kök sala bilmişdir.

Ailədə etnokulturoloji təsəvvürlər müraciət formasında üzə çıxır. Utancaqlıq əlaməti olaraq, qədim magik təsəvvürlərdən gələn hal ərin arvadının, yaxud arvadın ərinin əsl adını gizlətməsinə səbəb olur. Bəzi türk xalqlarında (məsələn, Axısqa türklərində, Tunqus türklərində) ləqəblərlə müraciət üstünlük təşkil etməkdədir.

Bütün bunlar göstərir ki, dil faktları əsasında tarixən yaşamış xalqlara məxsus “ölü dil modelini” rekonstruksiya etmək olar.

Ailə konsepti kateqoriyallaşır: kişi konsepti, qadın konsepti, oğul konsepti, qız konsepti. Yəni ailə üzvlərinin təsəvvürdə verilməsi aktuallaşır.

Ailə sözü kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənalarda istifadə oluna bilər. Mənalı dəyişmək üçün leksik və sintaktik vasitələrdən istifadə edilir: Ailə məhribandır yaxud ailə məhriban deyil. Sözü mənası o zaman tam açılır ki, konsept bizim koqnitiv sistemdə dolğun struktura ayrılınsın.

Ailə mədəni bir cəmiyyətdir. Məna semantik konseptin tərkib hissəsidir. Semantik konsept (təsəvvür) aktual mələni konseptin konseptual təzyiqindən azad olduğu üçün mücərrəddir. Ünsiyyətdə əlavə mədəni bilik mühüm rol oynayır. Biz bilir ki, semantik konsept relevant mədəni biliyi aktivləşdirir. Bu, ondan bəlli olur ki, dil daşıyıcısı deyiləni kontekstdə yoxlayır və bununla da təcrübə əlaqələrini canlandırır.

Semantik təsəvvürlər mədəni təsəvvürdən mahiyyətə sabitdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, sözlərin mənalı dəyişmələrdə sabit qalır, dəqiq və sadə yolla sözlər arasındakı məna əlaqələrini açmağa nisbətən imkan tapır. Ailədəki yaşlı adam reallığı ümumiləşdirilmiş şəkildə, anlayışlarla dərk edirsə, uşaq təsəvvürlərlə qavrayır.

Təsəvvürlərdə dil işarələrinin “hiss olunan təbiətinin” gerçək əlamətləri, əlaqələri, münasibətləri əks olunur. Ailədə uşaq təsəvvürü əsasında dil işarəsinin əlamətləri ilə real əlaqə və münasibətlərin uyğunluğu müəyyənləşdirilir.

“Ailə” konsepti həddən artıq spesifik olduğuna görə bu konseptin mahiyyətini açıqlamağa ehtiyac onun fərdi-müəllif qavramasının müəyyən edildiyi vaxtlarda üzə çıxır. Bu cür anlama metaforik (məcazi) üsullarla sabit şəkildə təqdim olunur. Üzərində “ailənin” okkazional tərifləri qurulan metaforlar ən parlaq, nəzərə çarpan əlamətlərin, xüsusiyyətlərin aktuallaşmasına əsaslanır. Dünya mənzərəsinin rusdilli daşıyıcılarının fikrincə, həmin əlamətlər və xüsusiyyətlər “ailə” konseptinə implisit şəkildə daxildir. Bu

cür əlamətlərə aşağıdakılar aid edilir: insanlar qrupu, birləşmiş kollektiv, ümumi birgə fəaliyyət, təhlükəsizlik və dinclik, həyatın başqa sahələri üçün təməl, həyata məna verən çox incə və toxunulmaz məqamlar, həyata zövq verən mühüm anlar, ailə daxilində görülən bir sıra işlər - məişətin qurulması, başqa insanlara qarşı qayğı və kömək, sevginin və müsbət emosiyaların, hisslərin ifadəsi və s.

“Varlıq” mənası reallaşdıqda “ailə” konseptində bilavasitə mövcud olub-olmamaq fazaları daha fəal görünür, mövcud olmağın sona yetməsi fazası isə, adətən, “dağılmaq” mənası daşıyan feillərlə ifadə olunur.

“Ailə” konseptinin geniş şəkildə təqdim edilən və bilavasitə qavranan, yaxud onlara aid edilən əlamətlərini iki qrupa bölmək mümkündür. Onlar ailənin nə cür qavranması ilə bağlıdır, yəni ailə sosial qurum kimi, yaxud mürəkkəb quruluşlu, insana xas cəhətlərlə xarakterizə edilə bilən birlik kimi başa düşülə bilər. Sosial cəhətdən ailə kəmiyyət əlaməti ilə və bununla bağlı tərkibi ilə; ailə üzvlərinin mənşəyi ilə; onların sənəti ilə; iqtisadi, intellektual-emosional əmin-amanlığa, yaxud da uğursuzluğa qarşı münasibətlə; ailədə üstün tutulan dəyərlərlə; hüquqa qarşı münasibətlə; nəhayət, sosioloji əlamətlərə əsasən xarakterizə edilə bilər. Ailəni insana bənzədilən sosial orqanizm kimi xarakterizə edən leksik vahidlərin sayı insan təbiətində olan cəhətləri göstərən leksik vahidlərdən çoxdur.

Nəticə: Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, dildə mədəniyyət amili və insanda dil amilinin tədqiqinə yönəlmiş linqvokulturologiya məhz bu dilçilik paradigması əsasında formalaşmışdır. “Ailə” konsepti, həqiqətən, tarixən formalaşmış və şifahi şəkildə ifadə edilmiş məfhum-dil bütövlüyü kimi anlaşıla bilər. Bu bütövlük həyatın ən başlıca sahələri ilə bağlıdır, o, dil vasitələri ilə hərtərəfli düşünülür, sosial cəhətdən və subyektiv şəkildə qiymətləndirilir və fərqli istiqamətlərdə fəal və özünəməxsus şəkildə özünü göstərir.

Bu konsept baza konseptlərinə xas olan bütün əsas xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, “ailə” konsepti çoxmənalı sözlə ifadə olunur, və bu mənalıların hər birində vahid “ailə” məfhumu mütləq mövcuddur. Həmin məfhum da, öz növbəsində, dilin deyktik sistemi ilə əlaqələndirilir; insanın ən yaxın əhatəsini təşkil edən hadisələr dairəsinə daxil edilir; fəal, yaradıcı kateqoriya kimi üç istiqamətdə fəaliyyət göstərir; daha kiçik həcmli konseptlər, okkazional və fərdi-müəllif genişləndirilmələri yaradır, yəni “ailə” və ailə üzvləri artıq metafor və sxemlərin geniş dairəsi üçün təməl kimi çıxış edir; onun kökləri hər bir xalqın tarixinin dərinliklərinə gedib çıxır. Ailə məfhumu sosial cəhətdən qiymətləndirilir və sosial cəhətdən xarakterizə edilir; eyni zamanda, bu konsept özünün “antaqonistini” yaratmaq bacarığına malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: SABAH, 2006, 228 s.
2. Novruzova N. Mətnin koqnitiv təhlilinin nəzəri əsasları // Filologiya məsələləri, 2017, № 1, s.3-11
3. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015, 120 s.
4. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Сборники под редакцией Л. В. Щербы. Новая серия. II. Ленинград: АCADEMIA, 1928, с. 28-44.
5. Воркачев С.Г. Постулаты лингвоконцептологии / Антология концептов. Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. Т.1, Волгоград: Парадигма, 2005, с.10 - 13
6. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). М.: РУДН, 1997, 331 с.
7. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Волгоград: Перемена, 2001, с. 3-16
8. Пименова М.В. О типовых структурных элементах концептов внутреннего мира / Язык. Этнос. Картина мира: Сборник научных трудов / Отв. ред. М.В. Пименова. Кемерово: Комплекс «Графика», 2003, с. 29
9. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток Запад, 2007, 314 с.
10. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия Академии Наук. Серия литературы и языка, 1993, Т.52, № 1, с9